

Erzurumda Sosyal Mobilite

Dr. Âmiran Kurtkan

Geçen ay zarfında muhterem hocam Prof. Orhan Tuna'nın bir makalesinde, 1933 - 34 Üniversite reformu arkası sıra memleketimize gelen Alman ilim adamlarından birinin, Ord. Prof. Dr. G. Kessler'in vefatı haber veriliyordu. Çok uzun bir zaman Türkiye'de kalarak hayatının en verimli çağını Türk kültürüne hizmet etmekle geçmiş olan kıymetli profesörün talebeliğini yapabilmiş olmaktan duyduğum sevinç ve iftihar gibi, ölümü karşısında hissettiğim teessür de hudutsuz olmuştur.

Merhum Profesörün Kommün Bilgisi takrirlerinde ehemmiyetle üzerinde durduğu konulardan biri de sosyal hayatın hareketliliği «Mability - seyyalıyet» mevzuu idi. Bu defa İktisat Fakültesi Mecmuası İdare Komitesinin kıymetli Profesör için hususî bir nüsha hazırladığını haber almış bulunuyor ve bir müddet evvel davet edildiğim Erzurum Üniversitesindeki hizmetim esnasında, ilgi çekici bir şehirleşme ameliyesi geçiren Erzurumdaki sosyal mobilite ile alâkâlı olmak üzere yaptığım araştırmaların neticelerini bir araya getirmek ve bu suretle merhuma karşı olan talebelik şükranımı ifade etmek istiyorum.

Son zamanlarda sür'atli bir nüfus artışına sahne olan Erzurum Doğu Anadolunun en kalabalık şehri olmak vasfını kazanmıştır. Muhtelif istatistik yıllarına ait nüfusu gösteren rakkamlar Erzurumdaki nüfus artışının yüksek temposunu bu hususta herhangi bir şüpheye mahal bırakmıyacak bir riyazî kat'iyetle ifade etmektedir. Bir Üniversite şehri oluşu ve Üniversitesinin de zaman geçtikçe kökleşen bir müessese olma yolunda bir inkişaf temayülü göstermekte bulunuşu Erzurumun demografik bakımdan haiz olduğu ehemmiyeti ilerideki yıllarda daha da haklı telâkki ettirebilecek gibi gözükmektedir.

Ancak, bizim bu konuyu ele almakla güttüğümüz gaye Erzurumdaki bu nüfus artışının kemmi ehemmiyetinden ziyade keyfi veçhesini nazarı dikkata almak ve ne dereceye kadar sihatli bir iktisadî inkişafın neticesini teşkil etmekte olduğu hususunu aydınlatabilmektedir. Bu maksatla konuyu iki kısma ayırmak suretile takdimi düşünüyoruz. Birinci kısımda meselenin nazarı esasları hakkında kısa bir mukaddime yaptıktan sonra ikinci kısımda Er-

zurum şehrine müteveccih nüfus akımının sebep ve neticeleriyle alâkalı bulunan ameli mahiyetteki bir araştırmamızın izahını vermeye çalışacağız.

I — NAZARÎ ESASLAR

Bilindiği gibi şehirleşme vetiresi şehirdeki doğum ve ölüm nisbetleri arasında mevcut farkla değil, fakat içeriye hicretin dışarıya hicretten fazla oluşu ile izah edilebilecek bir vakıadır. İçeriye hicret, yâni bir şehre civarındaki köy, kasaba ve uzak yakın diğer şehirlerden, kasabalardan ve köylerden vâki nüfus akımı ise başlıca iki türlü faktörün tesirine tabidir:

1 — Nüfusu şehre iten faktörler :

a) Mevzuubahis şehrin iktisadî imkânları sabit kaldığı halde civar köylerin kasabaların veya diğer şehirlerin iktisadî kapasitelerinin daralmakta oluşu,

b) mevzuubahis şehrin iktisadî imkânları sabit kaldığı halde civar köylerin, kasabaların veya diğer şehirlerin iktisadî kudret ve kapasitelerinin genişlemekte oluşu.

Muayyen bir şehrin civarındaki nüfusun o şehre hicret etmesini gerektiren bu iki nev'î itici faktörden (a) grubuna girenler şehirdeki istihdam imkânları ile (b) grubuna girenler ise istihlâk imkânları ile ilgili göç hareketlerini ifade etmektedir. Fakat, bu her iki halde de göçün saiki şehrin iktisadî kapasitesindeki herhangi bir değişiklik değildir. Değişiklik civar bölge nüfusunun gelir seviyesinde vuku buluyor ve nüfus başına gelir gittikçe düşme temayülü gösteriyorsa fakirleşen nüfus, evvelce hicret etmeyi hiç düşünmediği bir şehre, velev ki o şehrin iktisadî imkânlarında hiç bir genişleme olmamış bulunsa dahi, hicret etmektedir. Zenginleşen bir civar bölgeden de şehrin daha yüksek olan istihlâk imkânlarından (yani modern ikametgâhlar, terzihaneler, eğlence yerleri, yüksek mektepler ve üniversiteler gibi daha üstün bir hayat uslubundan) istifade etmek isteyen kimselerin şehre hicret etme arzusunun izhar etmeleri dolayısıyla bir göç hareketi tevali edebilir.

Bu «itici» sebeplerden birincisinin, yâni (a) grubuna girenlerin tesiri altında vuku bulan bir şehirleşme vakıası sosyal bünye-

deki bir hastalığın alâmetidir. Böyle bir nüfus şişkinliği uzvî bünyedeki bir tabii semirme ve gelişmeden ziyade bir ur şişkinliğine benzer. Hiç bir iktisadî gelişme göstermeyen ve istihdam kapasitesi genişlememiş olan bir şehre civar bölgeden nüfus yığılması, o şehirde gecekondulu mahallelerinin türemesine ve gizli işsizliğin artmasına sebebiyet verir. Gizli işsiz durumunda bulunan fertler ise bilindiği gibi, bilfiil çalışır durumda görünmelerine rağmen millî hasılaya hiç bir ilâve yapamıyan, yâni hakikatte müstahsil durumda olmayan fertlerdir. Kâfi derecede müstahdemi bulunan bir müesseye herhangi bir tanıdık veya akrabasının delâletile bekçi veya hademe olarak giren, yahut yeteri kadar esnafa sahip olan bir şehirde seyyar satıcılık yapmak suretile hayatlarını kazanmaya çalışan fertler «gizli işsiz» telâkki edebileceğimiz kimselerdir. Ve bunlar umumiyetle civar köylerden kasabalardan veya şehirlerden hicret ederek, geldikleri yerdeki gizli işsizliği gittikleri yere nakletme fonksiyonunu ifa etmektedirler. Bu vaziyette, iktisadî imkânlarında esasen hiçbir gelişme olmayan şehir ile iktisadî kapasitesi daralmış olan civar bölge, bitişik kaplardaki su seviyesinin bir olma temayülüne benzer surette aynı fakirlik durumu ve aynı derecede gizli işsizlik arzeden yerler olma temayülünü gösterirler. Bitişik kapların birinden su alındığı taktirde su seviyesindeki bir düşmenin diğer kaptaki su seviyesinin de alçalması neticesini doğurduğu gibi köylerdeki fakirleşme ve artan gizli işsizlik de şehre vâki göçler neticesinde şehrin iktisadî seviyesinin biraz daha alçalmasından başka bir netice tevhit etmez. Bu düşüşte civardan şehre toplanan gizli işsiz zümre, kapları birleştiren bir boru gibi rol oynar.

Bir şehrin istihsâl kabiliyeti ve iktisadî potansiyeli genişlemedikçe köylerden ve kasabalardan o şehre müteveccih nüfus akımı, istihlâk harcamalarının artmasından mütevellit bir gelir artışına da hiç bir zaman meydan veremez. Gerçi her istihlâk harcaması o harcamanın mevzuunu teşkil eden emteayı veya hizmeti istihsâl eden fertler için bir gelir teşkil eder ve fertten ferde intikal ederken bir kısmı tasarruf haline geçtiği için daralan bu harcamalar da suya atılan bir taşın meydana getirdiği iç içe daireler gibi merkezden uzaklaştıkça tesiri azalan bir gelir artışı tevhit ederler. Ancak, bu gelir artışının bilfiil tahakkuk edebilmesi için, harcamayı yapan fertlerin istihlâk harcamalarına mesnet teşkil eden gelirlerinin iktisadî bir değer yaratmış olmaktan mütevellit bulunması lâzımdır. Aksi takdirde onların yapacakları harcamalar, istihsâl sabit kaldığı

halde talep artışına sebebiyet vereceği için fiyatları yükseltir ve başka fertleri harcamalarını kısmak zorunda bırakır. Böyle olunca da şehrin bu yeni sakinlerinin yaptıkları harcamaların katsayı tesiri hiç bir surette hakiki bir gelir artışını ifade edemez.

Meselâ, muayyen bir şehirde mevcut sanayi sektörünün istih-salinde hiç bir artış olmadığı halde bu sektörde yeni bazı müstah-demlere de iş verildiğini ve bunların mevzuubahis şehrin dışında bulunan herhangi bir yerden gelip o şehre yerleşmiş kimseler olduk-larını farzedelim. Bu taktirde istihsal aynı kaldığı halde fiyatlar yükselecektir. Bu yükseliş maliyet masraflarının artması sebeble vuku bulur ve fiyat artışı yüzünden satın alma gücü azalan zümre-ler istihlâk harcamalarını kısmak zorunda kalırlar. Az gelişmiş memleketlerde nüfusun büyük ekseriyetinin geliri düşük ve düşük seviyeli gelirlerde ise istihlâk nispeti tasarruf nisbetinden daha yük-sek ve tasarruf çok defa sığıraya yakın olduğundan bu kısıntı tasarru-ftan değil istihlâkdan yapılır ve böylece istihlâk harcamaları ye-kûn itibarile aynı kaldığı halde bu harcamaları yapan fertlerin sa-yısı çoğalmış ve nüfus başına istihlâk seviyesi düşmüş olur.

Şu halde, bir şehrin iktisadî kapasitesi genişlemediği ve istih-sâl gücü artmadığı halde satın alma gücü düşük olan bazı, gizli iş-siz telâkki edilebilecek zümrelerin dışardan gelip yerleşmelerile nü-fusunun artması o şehir için ancak iktisadî bir hastalığın arazını teşkil eden bir vakıa telâkki edilebilir.

Halbuki civar köylerin veya kasabaların iktisadî imkânlarının artması ve buralarda nüfus başına gelirin yükselmesi dolayısıyla muayyen bir şehre doğru, o şehrin istihlâk imkânlarından faydalan-mak üzere bir nüfus akını vuku buluyorsa böyle bir nüfus temer-küzü vakıası daha da şiddetli bir gelir temerküzüne imkân vereceği için mevzuubahis şehrin kalkınmasında müessir olabilir. Şehre mü-teveccih gelir akını nüfus artışının doğuracağı talep artışından da-ha fazla tasarrufa ve muhtemelen yatırıma imkân vermek suretile istihlâk harcamalarının fiyatları yükseltici tesirlerini ifna edebilir ve hattâ bu kadarla kalmayarak istihsalin artmasında müessir ol-mak suretile aşağı tabakaların istihdam imkânlarını ve gelir sevi-yelerini yükseltebilir. Çünkü yüksek seviyeli gelirlerde tasarruf meyli istihlâk meylinde ve kapitalist espri de şehirlerde umumi-yetle köydekinden daha kuvvetlidir.

Buraya kadar muayyen bir şehrin civarındaki nüfusu o şehre «iten» faktörler üzerinde durduk ve şehrin iktisadî şartlarını sabit

farzettik. Bu defa civar ve kasabaların veya diğér şehirlerin iktisadî imkânlarının sabit kalması, buna mukabil nüfusu celbeden şehrin iktisadî kapasitesinin genişlemesi ihtimalini nazarı dikkate alabiliriz. Bu ikinci halde şehre nüfus akını şehirde vaki değışikliklerle ilgili olduğundan bunu tevlit eden saikler nüfusu şehre çeken (cezbeden) faktörler olarak isimlendirilebilirler.

2 — *Nüfusu şehre çeken faktörler :*

Bunlar şehirlerin kuruluşunda rol oynayan faktörlerden farklı olmayıp;

- a) Tabiat şartlarile ilgili imkânlar
  - b) Kültür değışmeleri
  - c) Fonksiyon değışiklikleri
- olmak üzere üç grupta mütalâ edilebilirler¹.

Muayyen bir şehrin kurulmuş bulunduğu yerin tabiat şartlarının muayyen istihsal nev'ileri bakımından henüz yeteri kadar istismar edilmemekte oluşu şehirleşme noktai nazarından müsait bir potansiyel kudret teşkil eder. Böyle bir bölgeyi hinterlant olarak alan bir şehrin nüfusu gittikçe artmaya namzettir.

Kültür değışmeleri de şehirlerin nüfusunu arttırmada tedrici bir rol oynayabilirler. Nitekim, geri milletler 20. asırda dahi tatillerini devamlı olarak yaşadıkları ve çalıştıkları yerde geçiriyorlar. Halbuki gelişmiş sanayi memleketlerindeki faal nüfus 19. asırdan beri tatilini balıkçılık veya deniz banyosu için başka yerlerde geçirmekte ve bir çok ücre yerlerin canlanmasına ve kalabalıklaşmasına imkân vermektedir. Muayyen bir kültürün kalabalıklaştırdığı ve şehirleştirdiğı bir yer başka bir kültürde şehirleşme bakımından müsait telâkki edilmeyebilir. Mamafi kültürde meydana gelen tedrici değışmeler şehirleşmenin saiki olabilirler. Meselâ kış sporlarına düşkün olmayan bir milletin zamanla bu sporlara alâka duymaya başlaması bu sporların yapılmasına müsait bir şehrin evvelâ kendi sakinlerinin gösterdikleri ilgi ile gerekli tesislerin kurulmasını ve bilahare başka şehirler halkının da buraya cezbedilmelerini mümkün kılabilir.

1) Egon Ernest Bergel : Urban Sociology, Mc Graw Hill Book Company, New York, 1955.

Şehrin ifa ettiği fonksiyonların çoğalması da şehir nüfusunun artmasında müessir olabilir. Bu fonksiyonlar ticarî veya sınaî mahiyette olabilirler. Kültür faaliyetleri ve hizmetler istihsalı de bir şehrin artan fonksiyonları arasında yer alabilir.

Görülüyor ki şehirleşme vakıası bir taraftan nüfusu şehre «iten», diğer taraftan da «çeken» (cezbeden) faktörlerin tesirine tabidir. Fakat nüfusu şehre iten faktörlerin müessir olabilmeleri için şehrin iktisadî şartlarının sabit ve nüfusu şehre çeken faktörlerin müessir olabilmeleri için de civar bölgenin iktisadî şartlarının sâbit farzedilmesi sadece izâhlarımızın kolaylaştırılması gayesine müstenittir. Yoksa hakikkatte gerek şehir, gerekse şehre müteveccih nüfus akımına kaynak teşkil eden şehirleşme bölgesi sabit şartlar arzermeyebilirler ve nüspet veya menfî değişikliklere devamlı surette sahne olabilirler. Nüfus akımının zaman itibarile arzettiği kesafet derecesi bu itici ve çekici tesirlerin muhassalası halinde tecelli eder. Şehrin ticarî ve sınaî inkişâfı son derece yavaş bir tempo ile vuku bulduğu halde civar bölgenin iktisadî imkânlarının şiddetle ve sür'atle daralması şehirdeki iktisadî inkişâfın müsaade verdiği miktardan çok daha fazla nüfusun şehre göç etmesi neticesini doğurabilir.

Şu halde, şehirleşme vakıası bakımından mühim olan nokta, bir bölgedeki nüfusun o bölgenin muayyen bir noktasına (bir şehre) temerküz etmesi halinde, bu temerküzün bölgedeki nüfus başına ortalama gelir seviyesinde bir yükselme tevhit edebilmesi keyfiyettir. Böyle bir şehirleşme vakıası sıhhatli bir iktisadî ve içtimaî bünyenin belirtisini teşkil eder. Bunun aksine olan durum, yâni şehirleşme vetiresinin nüfus başına ortalama gelir seviyesinde bir düşme ile atbaşı yürümesi hali ise iktisadî ve içtimaî bünyedeki bazı hastalıkların arazından başka bir şey değildir.

Erzuruma müteveccih sosyal mobilite ve Erzurumun şehirleşmesi vakıasının esaslarına müteallik bulunan ilerideki izahlarımıza temel teşkil edecek olan bu nazarî mülâhazaları «bölge» mefhumu ile kastettiğimiz manayı da ayrıca tasrih etmek suretile tamamlamaya çalışalım. Sosyolojik manâda bölge mefhumu şehirleşme vetiresi zaviyesinden, coğrafi manâdaki bölge mefhumundan kanaatimizce tamamen farklıdır. Bu mefhum, bir şehirleşme vetiresinin izahı maksadile ele alındığı zaman, bir coğrafi bütün teşkil etmeyen ve birbirinden çok uzak olan yerleşme noktalarına teşmil edilebile-

cek kadar geniş bir sahayı kaplayan sosyolojik bir bütün'ü ifade eder. Yâni, coğrafi bakımdan aynı bölgeye girmeyen fakat aralarında bir nüfus alış verişi olan bütün yerleşme mahalleri bir şehirleşme vetiresinin cereyan edegeldiği «şehirleşme bölgesi» ni teşkil etmektedirler. Bu bakımdan tek bir yerleşme mahalli veya muayyen bir coğrafi bölge, diğer coğrafi bölgelerdeki muhtelif şehirlere müteveccih nüfus akımlarına kaynak teşkil edebiliyorsa onu muhtelif şehirleşme bölgelerine dahil etmek mümkündür. Nitekim doğu Karadeniz bölgesi Türkiyenin bir çok bölgelerindeki bazı şehirlerin nüfusu için kaynak rolünü oynamaktadır.

Bu nazari mülâhazalardan sonra Erzurum'un şehirleşme vetiresi ile ilgili olmak üzere yaptığımız bir araştırmanın verdiği neticeler üzerinde durabiliriz.

II — TATBİKİ ARAŞTIRMA NETİCELERİ

Evvelce de belirtmiş olduğumuz gibi Erzurum, bilhassa son yıllarda, nüfusu çok hızlı bir tempo ile artmakta olan bir şehir vasfını iktisap etmiştir. Aşağıdaki tablo bu hususta bize kâfi derecede fikir verebilir.

<i>Yıl</i>	<i>Nüfus (Merkez)</i>
1935	33 104
1940	47 613
1945	50 875
1950	53 353
1955	75 371

Bu derece sür'atli bir nüfus artışının vuku bulduğu Erzurum şehrinde nüfus başına gelirin takip ettiği seyir hakkında da bir fikir edinmemiz faydalı olsa gerektir. Erzurum Vergi Dairesi'nden elde edebildiğimiz (mururu zaman süresi henüz hitama ermemiş bulunan ve bu itibarla da depoya nakledilmemiş olan, bütün kayıtları tamamlanmış) son yıllara ait istatistikler bu bakımdan çok manidar sayılabilecek bazı rakkamları ihtiva etmektedirler. Şimdi, iki tablo halinde bir araya getirmiş olduğumuz bu rakkamları tetkik edebilir ve bu tabloların ifade ettiği hakikatler üzerinde düşünebiliriz.

Birinci tabloda yıllık beyanname veren mükelleflerin sayıları ve mükellef başına kazanç ve iratları 1959 yılı 100 ittihaz edilmek suretile üç yıl için hesaplanmıştır.

Yıl	Mükellef Sayısı	Kazanç ve irat Tutarı	Mükellef Başına Kazanç ve İrat	Mükellef Sayısı	Mükellef Baş. Kazanç ve İrat
1959	1436	12.384.834	8624	100	100
1960	1624	14.420.856	8879	113	102
1961	1727	14.774.543	8555	120	98

Görülüyor ki, 1959 yılında şahsî beyanname veren mükellef sayısı ve mükellef başına gelir miktarı 100 ittihaz edildiği takdirde 1961 de mükellef sayısının 120 ye çıkmasına karşılık mükellef başına gelir 98 e inmiştir. Müteakip yıllarda mükellef sayısında vuku bulabilecek daha şiddetli bir artışın (diğer şartlar aynı kaldığı takdirde) mükellef başına gelir hissesini daha da ehemmiyetli ölçüde müteessir etmesi ihtimali herhalde çok kuvvetlidir.

Meseleyi, muhtelif iş yerlerinin veya müesseselerin (yani Vergi Dairesi İstatistiklerindeki tasnife göre katma ve özel bütçeli daire ve müesseselerle belediyelerin, iktisadî kamu müesseselerinin, sermaye şirketleri ve kooperatiflerin, Dernekler, Tesisler ve Vakıfların ve nihayet tüccar ve serbest meslek erbabının) istihdam ettikleri kimseler için verdikleri muhtasar beyannameler vaziyesinden ele alacak olursak mükellef başına gelirin mükellef sayısındaki artışı çok geriden takip ettiğini göreceğiz. Sadece 1959 ve 1961 yılları arasındaki üç yıldan ibaret çok kısa bir süreye taallûk eden bir mukayese dahi bu menfi hükmümüzü riyazî bir sarahatle ifade edebilmeye kâfi gelecektir.

Yıl	Mükellef Sayısı	Mükellef Başına gelir	Mükellef sayısı	Mükellef Başına gelir
1959	5225	5761	100	100
1961	7807	6087	149	105

Şüphesiz bu % 5 gelir artışının fiyatlar umumî seviyesile mukayese edilmeksizin hakikî bir artış olduğu ifade edilemez.

Çoğu memur statüsüne tâbi olan bu zümre bakımından mevzuu-bahis üç yıllık süre bir derece terfi için gerekli kanunî devreyi de ifade etmektedir.

Şimdi, Erzurum şehri içinde yaptığımız mobilité anketinin neticelerini tahlile girişebiliriz. Her şeyden evvel, anket çalışmalarını üç koldan yürütmüş olduğumuzu ifade edelim. İlk olarak şehrin (Cumhuriyet Caddesi, Taş Mağazalar, Gül Ahmet Çarşısı gibi) muhtelif semtlerinde icrayı faaliyet eden dışardan gelme esnafın 80 kadarı ile, bilâhare Ağır Bakım Fabrikası, Et Kombinasyonu... gibi belli başlı iş yerlerinde istihdam edilen dışardan gelme bazı işçilerle ve ekserisi işçi, bekçi, çöpçü veya fabrikalarda müstahdem olarak çalışan yahut civar dağlarda rençberlik yapan Dağ Mahallesi (Gecekondu Mahallesi) sâkinleri ile anket mülâkatları yapmış bulunuyoruz. İşçilerle ve gece kondu sâkinlerle 20 anket doldurulmuştur.

Bu anketlerin neticelerini esnaf orta sınıfı için ve gece kondu mahallesi sâkinlerini de ihtiva eden alt tabaka vasıfsız işçi ve müstahdem zümresi için ayrı ayrı ele alarak mütalâa edeceğiz.

1 — *Esnaf zümresile ilgili anket neticeleri :*

Esnaf grubunun menşelerine göre muhtelif şehirlere (şehrin kazaları ve köyleri dahil olmak üzere) isabet eden nispetleri aşağıda gösterildiği gibidir:

<i>Menşe Memleket</i>	<i>Gelen Esnaf Sayısı</i>	<i>Grup'taki (%) Nispeti</i>
Trabzon	27	33.75
Erzurum (Kaza ve Köyler)	18	22.50
Rize	12	15.—
Kars	6	7.50
Mardin	2	2.50
Karaköse	2	2.50
Samsun	2	2.50
Niğde	2	2.50
Konya	1	1.25
İzmir	1	1.25
Gümüşhane	1	1.25
Kayseri	1	1.25
Muş	1	1.25
Bursa	1	1.25
İstanbul	1	1.25
Ankara	1	1.25
Yozgat	1	1.25
	80	100.—

Görülüyor ki incelediğimiz grupta Erzuruma bizzat Erzurumun kaza ve köylerinden gelen esnaf sayısı ancak % 22.50 den ibaret olup geriye kalan (% 77.50 den ibaret) kalabalık zümre ise diğer vilâyet merkezlerinden ve onlara bağlı kasaba ve köylerden gelmişlerdir. Bunların başında da evvelâ Trabzonlular ve onu takiben Rize'li'ler gelmektedir. Böylece Erzurumdaki dışardan gelme esnaf zümresinin büyük ekseriyetini (işçi zümresinin aksine) Erzurumun kaza ve köylerinden değil, fakat bilhassa Karadeniz bölgesinden gelen esnaf teşkil etmektedir. Ancak bunların nispeti yekûn itibarile % 48.75 e bağıyor ise de bu nispetin ileride düşeceği ifade edilebilir. Çünkü, meselâ Trabzonun içinden ve kazaları ile köylerinden Erzuruma gelen esnaf sayısı Erzurumun topyekûn esnaf sayısındaki artışa nazaran ehemmiyetsiz kalmaktadır. Rizeden gelenler için ise bu hüküm evleviyetle vârittir. Çünkü Rizeden gelenlerin sayısı son on yılda mutlak rakkam olarak dahi düşmüştür.

<i>Trabzondan</i>		
<i>0 — 10</i>	<i>11 — 20</i>	<i>21 — 30</i>
<i>sene önce gelenler</i>	<i>sene önce gelenler</i>	<i>sene önce gelenler</i>
14	10	1
<i>Rizeden</i>		
<i>0 — 10</i>	<i>11 — 20</i>	<i>21 — 30</i>
<i>sene önce gelenler</i>	<i>sene önce gelenler</i>	<i>sene önce gelenler</i>
4	7	1

Her iki tabloda da 21 - 30 yıl önce gelenlerin çok düşük bir miktar arzedeşi iki sebebe atfedilebilir:

- a) Yukarı yaşlarda ölüm nispetinin yüksekliği,
- b) Evvelce gelenlerin biraz para biriktirdikten sonra daha büyük şehirlere gitmeleri.

Rizeden son yıllarda gelenlerin çok düşük bir miktar arzedeşinin sebebi olarak çay ziraatinin Rizeden vaki göçü durdurma yolunda müessir olması keyfiyeti üzerinde de durulabilir.

Erzurumun dışından Erzuruma gelen incelediğimiz bu 80 kişilik esnaf ve tüccar grubunun Erzuruma geldikleri andaki medenî durumları aşağıda gösterildiği gibidir:

<i>Medenî durum</i>	<i>%</i>
Çocuklu evli	66.25
Çocuksuz evli	6.25
Bekâr	27.50
Ayrılmış	—
	100.—

Bu tabloda da görüldüğü gibi en yüksek mobilité nispeti arzedenden grup çocuklu evliler grubudur. Bunu bekârlar grubu takip ediyor ki bunların da büyük ekseriyeti anne ve babalarile çocuk sayılabilecek bir yaşta iken Erzuruma gelmiş olanlardır. Şu halde çocuklara bakma ve aileyi geçindirme mükellefiyeti mobilité arzusunun tahrik eden bir âmil olarak rol oynamaktadır.

Erzuruma vardıkları andaki yaşları bakımından bu fertleri şöyle bir tasnife tâbi tutmak mümkündür:

<i>Yaş Grubu</i>	<i>%</i>
20 yaşına kadar	23.75
21 — 40 yaşında	70.—
41 — 60 yaşında	6.25
61 ve daha yukarı	—
	100.—

Tablonun tetkikinden de anlaşılacağı gibi en yüksek mobilité temayülü 21 - 40 yaş grubunda müşahede edilmektedir.

İncelediğimiz esnaf zümresinin % 52.50 si Erzuruma gelmeleri sırasında hem anneleri hem de babaları hayatta olan kimselerdir. Erzuruma gelmeden evvel hem annesini hem de babasını kaybetmiş olanların nispeti % 28.75, babasızların % 15, annesizlerin ise % 3.75 dir.

Maddî durumlarındaki değişiklik hakkında sorduğumuz suale kendileri mülâkat yaptığımız esnafın % 68.75 i (55 kişi) refah seviyelerinin yükseldiğini belirten cevaplar vermişlerdir. % 18.75 i (15 kişi) durumlarının aynı kaldığını, % 12.50 si (10 kişi) ise durumlarının bozulduğunu belirtmişlerdir. Maddî durumlarının düzeltilmesini belirten 55 kişiden 11 i çocuk denecek yaşta iken babalarile birlikte Erzuruma gelen kimselerdir ve mukayeseyi çocukluklarında vaki olan hicretin babalarının maddî durumunda meydana getirdiği

değişikliği nazarı dikkate alarak yapmışlardır. Bunların Erzuruma geliş tarihleri oldukça eskidir. Diğer taraftan durumlarında düzelme olduğunu belirten esnafın bir kısmı da Gül Ahmet Çarşısında eskilik (bit pazarı işi eski elbise alım satımı) yapan ve gelirleri düşük olan (18 kişilik) bir zümreyi teşkil etmektedir. Bunların geliş tarihleri çok yenidir ve bunlar kendi memleketlerinde iken ya bir ağa yanında hizmetkâr veya topraksız rençber yahut da müstahdem oldukları için Erzurumdaki düşük gelirli esnaflık faaliyeti onlara göre avantajlı bir durum teşkil etmektedir.

Mülâkat yaptığımız esnaf ve ticaret erbabının Erzuruma gelmeden evvel ve geldikten sonra meslekî durumlarındaki değişikliği gösteren müteakip tablo da bu hususta bir fikir verebilir. Bunlardan geldikleri yerde de esnaf olanların büyük ekseriyeti Erzuruma çok eskiden gelmiş kimselerdir. Diğer zümreler ise nispeten yakın zamanlarda Erzuruma hicret etmişlerdir.

<i>Faaliyet nev'i</i>	<i>Erzuruma gelmeden</i>	<i>Erzurumda</i>
Memur	3	—
Çocuk ve talebe	11	—
Tüccar ve esnaf	37	72
Rençber	15	—
San'at erbabı	8	8
Müstahdem	6	—
	80	80

Görüldüğü gibi ticaret erbabı ve esnaf sayısında ehemmiyetli bir artış vuku bulmuştur. Ancak bu artış, kanaatimizce hakikî bir iktisadî inkişafı ifade edebilecek mahiyette olmaktan uzaktır. Çünkü:

a) Evvelce gelir istatistiklerinin de yardımıyla belirtmeye çalıştığımız gibi mükellef sayısının artmasına mukabil vasatî kazanç ve irat seviyesinde düşme hali müşahade edilmektedir.

b) Eskiden (yani geldikleri yerde de) ticaretle veya esnaflıkla iştigal eden kimselerin adedi bugünkü esnaf sayısının (incelediğimiz zümrede) ancak yarısına yakın bir nispet arz etmektedir. Geri kalan esnaf eskiden memur, rençber ve sair faaliyetlerle iştigal eden sermayesiz sayılabilecek kimselerdir ve Erzurumda mahdut sermaye ile yapılabilecek işlerle iştigal etmektedirler. Kazanç-

ları sermaye devrinden ziyade fiyat yüksekliğinden tevellüt etmektedir.

c) Satın alma gücü orta seviyenin dúnunda olan civar bölge halkının Erzuruma gelmesiyle şehrin nüfusunda vaki olan artış, esnaflık nev'ileri itibarile de şehrin fakirliğini belirten bir durum husule getirmektedir. Fakir şehirlere has ticaret nev'ilerinin Erzurumda oldukça yüksek bir nispet arzettiği ifade edilebilir. Nitekim Gül Ahmet Çarşısı'nın barakalarla kaplı olan geniş bir sahası sırf eski elbise ticaretile ve sergicilikle iştilal eden esnafın inhisarı altındadır. Gecekondu mahallesi kalabalıklaştıkça eski elbise talebi ve bunun ticaretile iştilal eden esnafın sayısı da artabilir.

d) Durumları hakikaten parlak olan mahdut bir esnaf grubu ise sadece Erzurumlulara perakende satışla değil fakat Erzurum dışındaki şehir ve kasabalara toptan satışla da iştilal etmektedirler. Taş Mağazalardaki bazı manifaturacılar buna misal teşkil edebilirler. Bunlardan bir kısmı bütün fertleri tüccar olan bir ailenin ticarî işlerinin Erzurumdaki mümessili durumunda bulunan kimselerdir. Erzurumda mağaza açmakla güttükleri gaye mensup oldukları kasabanın ticarî kapasitesini aşan sermayelerine bir mahreç bulabilmek, böylece yeni imkânları istismar edebilmektir. Ancak bunların Erzurumdan elde ettikleri kazancın büyük bir kısmını Erzurumda harcadıkları da şüphelidir. Zenginleştikten sonra bir kısmı başka şehirlere göçmekte, Erzurumda kalanları da aslen Erzurumlu olmadıkları için bu şehirde kazandıkları servetin ihtimal başka yerlere aktarılmasına vasıtalık etmektedirler.

Erzurumda esnaf sayısı artıyorken sadece mükellef başına gelir ve irat seviyesinin düşmekle kalmadığı fakat bu vasatî gelir seviyesinin birbirinden gittikçe uzaklaşan asgarî ve azamiler arasında yer aldığı da ifade edilebilir. Vergi istatistikleri bu ifademizi teyit etmekte ve Erzurumda orta sınıf kadrolarının maalesef boşalmakta olduğunu göstermektedir:

2500 Liraya kadar gelir elde eden mükellefler

Yıl	Mükellef sayısı	Yekûn gelir	Vasatî gelir
1959	554	922 522	1665
1960	607	714 978	1177
1961	661	745 493	1127

100 000 Liradan fazla gelir elde eden mükellefler

Yıl	Mükellef sayısı	Yekûn gelir	Vasatî gelir
1959	3	432 645	144 215
1960	6	1 237 410	206 235
1961	1	391 369	391 369

Tabloların tetkikinden de anlaşılacağı gibi düşük gelirli mükelleflerin sayısı gittikçe artmakta buna mukabil bunların vasatî gelirleri gittikçe düşmektedir. Halbuki 100 000 liradan fazla gelir elde eden mükelleflerin vasatî gelirlerinde ehemmiyetli bir artış müşahede edilmektedir. Buna rağmen 100 000 liradan yüksek gelir elde edip de beyannamelerini Erzurumda veren mükelleflerin sayısı hayret edilecek derecede düşüktür. (1961 de 1 kişi).

Erzurumu tam mânasile benimsememiş olan dışardan gelme esnafın büyük ekseriyeti senede bir kaç defa memleketlerine gidip gelmektedirler. İncelediğimiz 80 kişilik grubun memlekete gidiş geliş bakımından tereküp tarzı bunların eşlerinin aynı memleketten olup olmaması keyfiyetile de yakından ilgilidir. Aşağıdaki tablo bu hususta bir fikir verebilir:

Eşleri	Hiç Gitmeyenler	2-3 senede bir gidenler	Senede bir gidenler	Senede bir kaç defa gidenler	Yekûn
Erzurumlu	1	5	4	2	12
Kocasının memleketinden	3	7	20	25	55
Başka bir memleketten	4	—	3	3	10
Bekârlar	3	—	—	—	3
Yekûn	11	12	27	30	80

Görüldüğü gibi Erzuruma geldikleri anda % 27.50 si (22 kişi) bekâr olan bu 80 kişilik esnaf grubu içinde halen 3 bekâr vardır. Geri kalan 77 kişiden 12 si Erzurumlu kadınlarla, 55 i kendi geldikleri memlekete, 10 u ise başka memleketlere mensup kadınlarla evli durumdadırlar. Eşi kendi memleketlisi olan 55 esnafın yarıya yakın bir kısmı senede bir kaç defa memleketlerine gidip geliyorlar. Erzurumlu kadınlarla evli olan esnaftan ise memleketlerine bu kadar sık gidip gelenlerin nispeti çok düşüktür. Şu halde memlekete gidip gelmede kadınların kocaları üzerinde büyük tesiri olmaktadır.

Mamafih daha başka faktörlerin de bu husustaki tesir dereceleri üzerinde düşünülebilir. Bu faktörlerden birincisi memleketin yakınlık veya uzaklık derecesidir. İşçi zümresinin aksine olarak Erzuruma dışardan gelmiş esnaf zümresinde nispeten uzak şehirlere (bilhassa Karadeniz bölgesine) mensup olanların miktarı oldukça yüksektir. Buna rağmen bu durum memlekete gidip gelmeye mani olmuyor. Bu arada uzak yerlere gidiş gelişin gerektirdiği masrafları da iktisadî bir mania olarak tesirsiz kaldığı ifade edilebilir.

Komşularla veya ailenin memlekette kalan diğer fertleri ile ihtilâf veya düşmanlık halinin mevcut olup olmaması keyfiyeti de bu hususta nazarı dikkate alınabilir. İncelediğimiz 80 kişilik grupta komşularıyla aralarında düşmanlık bulunduğunu ve bu yüzden Erzuruma geldiklerini bildirenler 3 ve akrabalarıyla anlaşamamazlık halinde oldukları için yer değiştirdiklerini ifade edenler de 2 kişiden ibaret olmuştur. Binaenaleyh komşu veya akrabalarla geçimsizlik nispetinin çok düşük oluşu Erzurumun dışından gelmiş olan bu zümrenin kendi memleketleriyle olan bağlarını gevşetici bir rol de ifa edemiyor.

Memlekete çeken faktörler olarak malların iradını tahsil etme veya bakılmaya muhtaç aile efradını gidip yoklama arzusu da nazarı dikkate alınmak gerekir. Anneleri veya babaları veya ebeveyninden her ikisi ölmüş olup da aynı zamanda bunlardan kendilerine miras dahi kalmış olan esnafın sayısı 32 den ibarettir. Bunlardan 14 ü kendilerine kalan malların hasılatından istifade etmediklerini bildirmişlerdir. Bu 14 kişinin 8 i hasılatın kardeşlerinin veya diğer mirasçılarının istifade etmesine bizatihi rıza gösterdiklerini 6 sı ise böyle bir durumun kendi rızaları olmaksızın, tapu ve kadastro kıfayetsizliği veya örf ve âdetlerin baskısı gibi sebeplerle kendiliğinden tahakkuk ettiğini ifade etmişlerdir.

Ailesi efradından memlekette kalanları yoklamak için gidenlerin de nispeti pek yüksek olmasa gerektir. Çünkü kendilerine anket sualleri tevcih ettiğimiz 80 esnaftan 37 si anne, baba, kardeş gibi aile efradından bazı kimselerinin halen memlekette olduğunu belirtmiş iseler de bunlardan mevzu bahis kimselerin yardıma muhtaç olduğunu ifade edenlerin sayısı 20 den ibaret olmuştur.

Şu halde Erzurumlu esnaf Erzurumu tam mânasile benimsemiş değildir. Erzurumda kazanç imkânları elde eden esnafın Erzurumu benimseme, orada emlak edinme, inşaat ve yatırım faaliyetlerinde

bulunma arzusunun pek kuvvetli olduğunu ifade edebilecek durumda değiliz. Bunlar memleketleri ile olan bağlarını kat'î surette çözebilmiş ve Erzurumlulaşmış kimseler değillerdir.

Nihayet çocuklarını okutma düşüncesinin de mevzu bahis esnaf zümresini Erzuruma bağlayıcı bir tesire sahip olmadığı ifade edilebilir. Bunlardan ancak 42 si (% 50 den biraz fazlası) Erzuruma gelirken çocuklarını da okutabilme düşüncesinin tesiri altında kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu 42 kişinin içinde de Erzuruma gelmeden evvelki meslekleri itibarile en yüksek nispet arzeden zümre, geldikleri yerde rençberlikle iştigal eden kimselerdir. Halbuki bunların yer değiştirmelerinde başlıca âmil buldukları yerde geçinmeyecek durumda olmaları keyfiyettir. Çocuklarını «okutma» tâbirinde anladıkları mâna da ilk okulu, veya en fazla orta okulu bitirebilmekten ibarettir. Daha fazlasına zaten Erzurumdaki kazanç durumları dahi müsaade etmez.

Son bir nokta olarak mevzu bahis esnaf grubunun tahsil seviyelerine de işaret edelim. Mülâkat yaptığımız 80 esnafın 8 i (% 10 u) okuma yazma bilmediklerini ifade etmişlerdir. Yine 8 kişilik bir zümre (% 10) ilk okul diplomasına sahip olmamakla beraber okuma yazma bilir durumdadırlar. 40 kişi (% 50) ilk okul, 17 kişi (% 21.25) orta okul ve 4 kişi de (% 5) lise mezunu olduklarını ifade etmişlerdir. Yüksek tahsil yapmış olanlar 3 kişiden (%3.75) ibarettir.

Böylece, Erzuruma dışardan gelmiş olan esnaftan 80 kişilik bir grup üzerinde yapmış olduğumuz araştırmanın neticelerini hülâsa etmiş bulunuyoruz. Bu neticelerden çıkarılması gereken hükümleri şöylece tespit etmek mümkündür:

Evvelâ, esnaf sayısında devamlı bir artış müşahede edildiğine tekrar ve ehemmiyetle işaret edelim.

İkinci olarak az gelirli ve çok gelirli esnaf arasındaki sınıf farkının devamlı surette fazlaşmakta olduğunu ve orta sınıf kadrolarının boşaldığını ifade edebiliriz.

Üçüncü olarak şu nokta üzerinde durulabilir; dışardan daha çok alt tabakaya ve daha az ölçüde olmak üzere orta ve yukarı tabakaya mensup esnaf Erzuruma gelmekte, alt tabakaya mensup olanların sayısı gittikçe arttığı halde yukarı tabakaya mensup ticaret erbabının Erzurum dahilindeki yatırım faaliyetleri bu şehirde bir kalkınma hamlesi yaratacak ve orta sınıfın yeniden teşekkülüne imkân verecek seviyeye varamamaktadır.

Nihayet dışardan gelen esnaf içinde küçük sanayi sektörünün sahasına girebilecek faaliyetlerde bulunanların (meselâ san'atkârların) nispeti de çok düşüktür. (80 kişide 8 kişi veya % 10). Erzuruma vardıktan sonra da alış veriş faaliyetlerinden vazgeçerek imalâta tevaccüh eden kimselere araştırma yaptığımız grupta rastlanmamıştır. Böylece dışardan Erzuruma doğru vuku bulan sosyal mobilite, imalât ve tavassut faaliyetleri arasındaki muvazeneyi bozmaya mütemayil görünmektedir. İmalât hacmi artmadığı halde tavassut muamelelerinde bulunan kimselerin miktarı artmakta ve bu durum memur müstahdem gibi orta sınıf mensuplarının da aleyhine olmakta yani orta sınıfın bu yönden de zayıflamasını intaç etmektedir.

Dışardan gelen esnaf zümresile ilgili hüküm ve intibalarımızı böylece hülâsa ettikten sonra şimdi de Erzuruma müteveccih nüfus akımının alt tabakayı ilgilendiren veçhesini tevaccüh edebiliriz.

2 — Alt tabakalarla ilgili anket neticeleri :

Alt tabakalar derken Erzurumun gerek muhtelif iş yerlerindeki işçileri ve gerekse gecekondulu mahallesi sâkinlerini kastediyoruz. İlgili muhtarlıklardan aldığımız bilgiye göre hepsi de belediye temizlik veya hastahane işçisi, yahut da bekçi, D.D.Y. amelesi olan veya seyyar satıcılık, hamallık, rengberlik faaliyetlerinde bulunan gecekondulu mahallesi sâkinlerini ve fabrikalardaki bütün vasıfsız işçileri alt tabaka mensubu saymakta hiçbir hata payı yoktur. Bu itibarla biz de gerek iş yerlerinde ve gerekse gecekondulu mahallesinde yaptığımız anket mülâkatlarını aynı gruba dahil ederek bunlardan elde ettiğimiz neticeleri müsterek bir tasnife tâbi tuttuk.

Ancak, anket suallerine aldığımız cevapların neticelerini takdim etmezden evvel Erzurumdaki iş yerlerinin istihdam kapasiteleri hakkında bir fikir vermekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Erzurumda yeni açılan iş yerlerinin yarattığı istihdam imkânları şehre dışardan vâki nüfus akımının tamamını prodüktif bir surette massedebilecek derecede kifayetli değildir. Şehirdeki iş yerleri mevcut resmî dairelere ilâveten bir kaç un imalâthanesi, et kombinası, şeker fabrikası, ağır bakım tamir atelyesi ve Üniversite'den ibarettir. Bunlardan meselâ et kombinasını ele alalım. 1953 de kurulmuş olan bu müessesenin işçi mevcudu en yüksek seviyesine 1957 yılında çıkmış ve çalıştırılan kimselerin sayısı 587 ye varmıştır. An-

cak, Umum Müdürlüğün hakikaten müstahsil durumda bulunan kimselerin istihdam edilmeleri hususunu temine müteveccih bir politika benimsemesi bu miktarın tedricen düşmesini intaç etmiştir. Halen kombinada çalışan işçilerin miktarı 318 den ibaret olup bunun 209 u Erzurumlu, mütebaki 109 u Erzurumun dışından gelmiş kimselerdir. Geliş yerleri itibarile işçilerin ekseriyeti Erzurumun kazalarına ve bilhassa Tortum ve Hasankale'ye ve bunlara bağlı köylere mensup-turlar.

Şeker fabrikasına gelince, sekiz yıllık bir mazisi olan bu müessesede kampanya işçisi denilen ve sayıları 1200 e varan mevsim işçilerinin yuvarlak bir hesapla % 70 i Erzurumun kaza ve köylerinden, % 30 u ise Erzurumun içindedir. Daimî işçilerin sayısı 231 e balığ olmakta ve bunların içinde diğer şeker fabrikalarından davet edilmiş olan kalifiye işçilerin sayısı ise mevcudun ancak % 10 unu teşkil etmektedir. Yani esas itibarile bu müessesenin de istihdam hacmi fazla geniş olmayıp işçilerinin büyük ekseriyeti yakın kaza ve köylerden gelen kimselerdir.

Erzurumdaki başlıca iş yerlerinden biri olan Ağır Bakım Tamir Fabrikasının ise 365 e varan işçi mevcudunun ekserisi Erzurumun yerlisi olup ancak 87 si Erzurumun dışından gelme kimselerdir. Kars, Bayburt, Artvin, Rize, Erzincan ve Gümüşhane gibi başka vilâyetlerden gelen mahdut sayıda işçiler istisna edilirse dışardan gelenlerin büyük ekseriyetinin de yine Erzurumun kaza ve köylerine mensup oldukları neticesi çıkar.

Şu halde Erzurum istihdam imkânları mahdut, istihlak seviyesi düşük bir şehir olmasına rağmen şiddetli bir nüfus artışına sahne olmaktadır. Diğer taraftan bu nüfus artışında üniversitenin rolünü de mübalâğa etmek doğru olmayacaktır. Çünkü sayıları 584 e varan üniversite talebelerinin 397 si esasen Erzurumda doğmuş olan ve Erzurumlu ailelere mensup bulunan çocuklardır. 13 kadar İranlı talebe vardır ve mütebaki 174 talebe ise başka vilâyetlere mensup çocuklar olmakla beraber bunların büyük ekseriyeti burslu olup Erzuruma aileleriyle birlikte değil tek başlarına ve sadece öğretim süresine inhisar eden bir müddet için gelen kimselerdir. İdare mekanizmasında vazifeli bulunan memurlar da eses itibarile Erzurumlulardır.

Binaenalyh Erzurum istihlak ve istihdam seviyesi düşük ve başka yerlerin nüfusunu bu bakımlardan cezbetme kudreti zayıf olan bir şehirdir. Uzak yerlerdeki müstahsil ve müstehlik nüfusu

kendine çekemiyişi ve cazibe sahasının ancak kendi civarına inhisar etmekte oluşu da bunu göstermektedir. İşçi nüfusu ancak yakın civardan çekebiliyor, uzaklardan cezbedebildiği esnaf orta sınıfın Erzuruma müteveccih mobilitesi ise duraklamaya maruz ve mahkûmdur.

Fakat, bütün bu menfi hususiyetlerine rağmen Erzurum şiddetli bir şehirleşme hareketine maruz bulunmakta, nüfusu devamlı surette artmakta ve bununla ilgili olarak nüfus başına vasatı geliri de gittikçe düşmektedir. Anketlerimizin verdiği neticelerden de anlaşılacağı gibi Erzurum, nüfusu massetme kudretinin fevkinde bir nüfus tazyikine maruz bulunmakta ve bu bakımdan da tıpkı emme-basma bir tulumba gibi civarın fakir halkını kendi bünyesine malederken, kendi fakirleşen orta sınıfını da istihdam imkânları daha geniş olan büyük şehirlere doğru itme fonksiyonunu daha belirli bir surette ifaya hazırlanmak zorundadır. Civardan devamlı surette fakir halkı celbeden bu şehir kendi sınıf düzeninde meydana gelen muvazenesizliği başka şehirlere aktarmak mecburiyetindedir. Fakir alt takabaların kalabalıklaşması ve istihdam imkânlarının kıfayetsizleşmesi sebebiyle gizli işsiz zümrenin artması orta sınıf Erzurumunun fakirleşmesini tevlit edecek bir faktördür. Aşırı nüfus tazyikinin sebep olduğu fakirlik civardan Erzuruma gelenlerin değil fakat bizzat Erzurumun orta sınıf halkının dışarıya göç etmesine yol açabilir. Çünkü, ancak bu zümre nispeten uzak şehirlere göçün gerekli kıldığı masrafları göze alabilecek durumdadır ve göze almak mecburiyetinde kalacak kadar da fakirleşmeye mahkûmdur.

Anket neticelerine göre alt tabaka mensuplarının % 85 i Erzurumun civarındaki köy ve kasabalardan Erzuruma gelmişlerdir. Bu bakımdan esnaf zümresinden farklı bir hususiyet arzettekendirler.

Geldikleri zamandaki yaş grupları itibarile de şöylece tasnif edilmeleri mümkündür :

<i>Yaş Grubu</i>	<i>Nispet (%)</i>
20 ye kadar	16.—
21 - 40	56.80
41 - 60	27.20
	100.—

Evvelce belirtmiş olduğumuz gibi Erzuruma geldikleri zaman 41 - 60 yaş grubuna mensup olan esnaf nispeti % 6.25 olduğu halde, alt tabaka mensuplarında bu nispet % 27.20 dir ve 41 - 60 yaş grubu (ihtiyar grup) içinde de 60 yaşına çok yakın olanlar alt tabakada daha da ehemmiyetli bir yekûn tutmaktadır. Keza esnaf grubunda en yüksek mobilite nispeti arzeden 21 - 40 yaş grubu, alt tabakaya mensup fertler bakımından aynı ehemmiyeti taşımamaktadır.

Şu halde, alt tabakaya mensup fertleri Erzuruma göç etmeye sevkeden sebepler, gençliğin verdiği dinamizmden ve bu zümreyi şehre çeken cazibe faktöründen ziyade, bunların yaşadıkları civar bölgenin (Erzurum civarının) tabii şartları ile ilgili olan itici faktörlerdir. Nitekim kendileriyle mülâkat yaptığımız ihtiyarlardan bazıları sel felâketi gibi bir takım tabii felâketler neticesinde yaşadıkları köyün haritadan âdetâ silindiğini, kendilerinin de bu sebeple o yaşta göç etmek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Toprak kıtlığı, ağa zulmü gibi iktisadî ve sosyal faktörler de 7 sinden 70 ine kadar her yaştaki civar bölge halkının şehre göç etmeleri mecburiyetini doğuruyor.

Mamafih ailevî bağların kopmuş oluşunun da şehre göç nispetinin yükselmesinde rol oynadığı ifade edilebilir :

<i>Ailevî durum</i>	<i>Nispet (%)</i>
Annesi, babası sağ olanlar	31
Annesi, babası ölü olanlar	48
Babası ölü olanlar	13
Annesi ölü olanlar	8

100

Tabloda da görüldüğü gibi, alt tabakaya mensup olan bu grupta Erzuruma geldikleri zaman annesi ve babası veya bunlardan herhangi biri ölü olanların topyekûn nispeti esnaf grubundakinden çok daha yüksektir. Gerçi alt tabaka mensuplarının Erzuruma vasıl oldukları zaman oldukça ileri yaşlarda bulunanlarının nispeti esnaf grubundakine nazaran daha büyüktür ve bu da ebeveynin her ikisinin veya herhangi birinin ölmüş olmasını gerektiren bir faktör rolünü oynamaktadır. Fakat diğer yaş gruplarından tecrit ederek incelediğimiz 20 yaşından küçük olanlar grubunda da aile bağlarının kopmuş olması şehre hırceti gerektiren en mühim sebeplerden biri olarak gözüküyor. Nitekim, Erzuruma geldikleri zaman 0 - 20 yaş grubuna dahil olan alt tabaka mensuplarının ancak % 27 si o

zaman anne ve babalarının sağ olduğunu ve kendilerinin de tek başlarına şehre gelebilecek kadar küçük olduklarını ve ebeveynleriyle birlikte geldiklerini ifade etmişlerdir. % 18 i babalarının, % 10 u annelerinin ve % 45 i hem anne hem de babalarının ölü olduğunu ve Erzuruma kendi başlarına geldiklerini bildirmişlerdir. Bu geliş ya bir sepet içinde meyva getirip satmak ya da şehirdeki bir akrabanın yanına sığınmak gibi vesilelerle vuku bulmakta ve şehre yerleşme ile nihayetlenmektedir.

Bu fertlerin kendi köylerinde hiç bir maddî varlığa sahip olmayışları da Erzuruma gelmelerinde rol oynamaktadır. Ancak Erzurumdaki iktisadî imkânları bakımından bunların % 9 u kendi köylerindeki durumlarından farklı vaziyette olmadıklarını bildirmişlerdir. Kendileri mülâkat yaptığımız grubun % 60 ı Erzurumda durumlarının düzeldiğini, % 31 i ise bozulduğunu ifade etmişlerdir. Erzurumda iktisadî durumlarının köydekine nazaran bozulduğunu ifade edenler içinde köyde iken ağa yanında hizmetkâr olarak çalışmış kimselerin oldukça yüksek sayıda olmaları calibi dikkattir. Bunlar Erzuruma uzun bir devre önce gelmiş olup çoğu Erzurumda bekçilik, çöpçülük gibi işler bulmuş ve muntazam bir aylık gelire kavuşmuşlar, fakat fiyatların yükselmesi karşısında reel gelirleri günden güne kifayetsizleşince ağa yanındaki boğaz tokluğuna çalışma esaslarına dayanan aynı ekonomi şartlarını arar hale gelmişlerdir. (Halbuki köyde ağa yanında hizmetkârlık yaptıkları halde Erzurumda esnaf durumuna geçenler her şeye rağmen memnuniyetlerini ifade etmişlerdi).

Faaliyet çeşitlerinde de mühim değişiklikler olmuştur :

<i>Faaliyet nev'i</i>	<i>Erzuruma gelmeden (%)</i>	<i>Erzurumda (%)</i>
Memur	—	2.90
Çocuk	2.90	—
Genç işsiz	5.80	7.24
İhtiyar işsiz	2.90	7.24
Müstahdem	2.90	17.40
San'atkâr	8.60	2.90
İşçi	5.80	37.60
Rençber, ağa hizmetkârı	63.05	2.90 (rençber)
Esnaf ve seyyar satıcı	2.50	11.60
Çiftçi (Ortakçı)	4.10	—
İmam	1.45	1.45
Hamal	—	8.77
	100.—	100.—

Tablonun tetkikinden de anlaşılacağı gibi, incelediğimiz zümre içinde işsizlerin, müstahdem durumunda bulunan kimselerin, işçi, esnaf ve seyyar satıcıların nispeti artmış, oldukça kalabalık bir zümre de hamallıkla hayatlarını kazanma yolunu tutmuştur. İhtiyarların işsizlik durumu ihtiyarlık ve hastalık faktörlerinin, gençlerde işsizlik nispetinin artması ise hastalık faktörünün tesirlerine geniş ölçüde tâbidir.

Bu zümrenin Erzuruma geldikleri zamanki medenî durumları tabloda görüldüğü gibidir :

<i>Medenî durum</i>	<i>Nispet (%)</i>
Çocuklu evli	65.—
Çocuksuz evli	11.60
Bekâr	23.40
Ayrılmış	—
	100.—

Şu halde, çocuklu evlilerin mobilite temayülü alt tabakada esnaf zümresinde müşahede edilenden daha da yüksektir. Çocukların maişetini temin etme endişesi alt tabakada mobilite isteğini daha da şiddetle tahrik ediyor.

Çoğu civar köylerden ve kasabalardan Erzuruma gelmiş olan bu incelediğimiz alt tabakaya mensup grupta komşularla veya akrabalarla ihtilâf halinin mobilite üzerinde herhangi bir rolü olmadığını müşahede etmiş bulunuyoruz; Komşularla ve akrabalarla aralarında hiç bir ihtilâfın mevcut olmadığını bildirenlerin nispeti % 100 dür. Bunda, mevzuubahis bölgenin iklim itibarile ziraate müsait olmayışı ve köyden dışarı göç etmek zorunda kalan kimselerin esasen topraksız, yersiz yurtsuz kimseler oluşu da müessir bulunmaktadır. Kardeşler arasında miras ihtilâfını gerektirecek bir maddî varlık mevcut olmadığı gibi, çok defa aynı ağanın hizmetkârı durumunda olmak da komşular arasında ihtilâf değil, bil'akis uzlaşma halinin mevcudiyetine yol açmaktadır. İncelediğimiz zümre içinde anne veya babalarından kendilerine herhangi bir mal kaldığını bildirenlerin nispeti % 13 den ibaret olmuştur. Bunların üçde biri mevzuubahis gayrimenkulün hasılatından faydalanıyor, geriye kalan üçde ikisi faydalanmıyorlar. Ancak, çoğu ufak bir tarla veya eski bir evden ibaret olan bu değeri çok düşük gayrimenkullerin iradından istifade etmeyenlerin de hemen hemen hepsi bunu kendi rızalarile terket-

tiklerini ifade etmiş bulunuyorlar. Bunda iradın esasen pek düşük ve ehemmiyetsiz oluşunun rolü vardır.

Geldikleri memlekette ailelerinden bazı kimselerin kaldığını bildirenlerin nispeti % 16 dan ibarettir. Bunların % 100 e yakın bir ekseriyeti de muhtaç kimselerdir. Fakat kendileri Erzuruma gelebilmiş olup da ailelerinden bir kısmı yardıma muhtaç bir durumda kendi memleketlerinde kalmış olanlardan ancak % 30 u arasına onlara yardım edebiliyorlar. % 70 i ise hiç bir yardımda bulunamıyorlar.

Alt tabakaya mensup olan bu zümre fertlerinin Erzuruma çok yakın olan memleketlerine (eşlerinin de büyük ekseriyeti aynı memleketli olduğu halde) çok seyrek gidebilmeleri hattâ hiç gidememeleri keyfiyeti de onların maddî kudretlerinin ne kadar düşük olduğunu göstermeye kâfidir. İncelediğimiz grubun mensuplarından % 56.50 si memleketlerine hiç gidemediklerini ifade etmişlerdir. Halbuki Erzuruma çok yakın olan köylerine hiç gidemeyen bu fertlerin % 82 si aynı köyden kadınlarla evlidirler. Memleketlerine ancak iki üç senede bir gidenlerin nispeti bütün grupta % 17.50 dir ve bunların hepsinin de eşleri kendilerile aynı köydendir. Binaenaleyh, memlekete gidemeyişte ailenin çok defa bütün fertlerinin Erzuruma gelmiş olması ve memlekette iradı tahsil edilecek hiç bir varlığının bırakılmaması olması başlıca rolü oynamaktadır.

İncelediğimiz grubun ekseriyeti (% 55 i) okuma yazma bilgisinden dahi mahrum bulunan kimselerdir. İlk okul diplomasına sahip olmadıkları halde okuma yazma bilenlerin nispeti % 24.50, ilk okul mezunlarının % 16 ve orta okul mezunlarının da % 4.50 den ibarettir.

Grup mensuplarının % 47 si Erzuruma gelişlerinde çocuklarını okutma düşüncesinin hiç tesiri altında kalmadıklarını bildirmişlerdir. Geriye kalan % 53, bu düşüncenin kısmen tesiri altında kaldıklarını ifade etmiş iseler de «okutma» tâbirinden anladıkları mâna umumiyetle ilk okulu bitirtebilmekten ibarettir.

Gecekondü mahallesinin umumî görünüşüne gelince, buradaki evlerin son derece gayrı sıhhî ikametgâhlar olduğu ifade edilebilir. Şehirdeki evlerin çoğu gibi bu mahallenin evleri de toprak damlıdır. Fakat bunların hemen hemen hepsi tek odalı, mutfaksız, elektriksiz ve döşemesizdir. Mahallede kanalizasyon mevcut değildir. Kirli sular ise fena kokular neşrederek sokakların ortasından ak-

maktadır. Muhtarlardan biri bize bütün semtin 12.000, bir diğeri ise 14.000 nüfuslu olduğunu ifade etmiş bulunuyor. Nüfusu ne olursa olsun, burada yaşayan ve sayıları gittikçe artan insanların hepsi de müşterek bir korkuyu hissetmektedirler. Bu da evlerinin yıktırılması korkusudur.

Bu 14.000 nüfusun tekrar köylerine gönderilmesi mümkün değildir. Hattâ Erzuruma müteveccih yeni yeni göçlerin dahi önlenmesine imkân yoktur. Bunların içinde köyleri tabiî bir felâket neticesinde tamamen yok olmuş kimseler vardır. Bunları nereye göndereceğiz?

Diğer taraftan Erzuruma civarındaki köylerden vuku bulan bu göç hareketlerinin Erzurumun sosyal sınıflar nizamında ve buna tâbi olarak iktisadî durumunda bir muvazenesizlik meydana getirdiği de muhakkaktır. İstihsal artmadığı halde müstehlik zümre çoğalıyor ve müstehliklerin ekseriyeti alt tabakaya mensup kimseler olduğundan hayatî ihtiyaç maddeleri talebi ve fiyatlarla kiralar yükseliyor. Böylece orta tabaka mensuplarının reel gelirleri düştüğünden medenî ihtiyaçlarında kısıntı yapan bu zümre mensupları alt tabakaya kayıyorlar veya bunu önlemek üzere muhtemelen daha büyük şehirlere (İstanbul, Ankaraya) göç ediyorlar. Nitekim Prof. Hart'a göre İstanbul şehrinin içinde ve dışında olmakla beraber yakın bölgelerinde yaşamakta olduğu tahmin edilen 400.000 kişinin yarısını Anadolu'dan gelenler, teşkil etmektedir. Yine Prof. Hart'a göre Taşlıtarlada tapusuz olarak satılan gecekonduların fiyatı 30.000 T.L. civarındadır. Bu fiyatı verebilen veya bununla mütenasip bir kirayı ödeyebilen kimse eğer Anadoludan gelmiş ise onu geldiği yerin ölçülerine göre alt tabaka mensubu telâkki edebilmek kanaatimizce mümkün değildir.

NETİCE

Şu halde, fakir civar bölge halkının Erzuruma toplanması (ki buna benzer bir nüfus akımı başka şehirler için de mevzu bahis edilebilir) sadece bu şehre müteveccih bir sosyal mobilite vakıası olarak telâkki edilmekle kalmamalı, daha büyük şehirlere müteveccih mütemmim sosyal hareketlerin saiki olarak da nazarı dikkate alınmalıdır. Meseleyi bütün memleket çapında ele aldığımız takdirde, belki de ileride vüs'ati gittikçe artacak olan Avrupa memleketlerine müteveccih göçler ile köylerden mahallî şehirlere müteveccih nü-

fus cereyanları arasında bir illiyet rabitası kurmak mümkün olabilecektir. Şüphesiz, köylerden Türkiyenin mahallî şehirlerine, mahallî şehirlerden büyük şehirlere ve nihayet büyük şehirlerden de çalışmak üzere Avrupa memleketlerine gidenler aynı şahıslar değildir. Fakat bütün bu göçlerin, (bu, çalışabilir nüfus erozyonunun) esas saiki hep aynı sosyal tazyiktir ve mahallî yatırım ve istihdam kapasitesinden daha sür'atli olan mahallî nüfus artışı temposu ile ilgilidir.

Binaenaleyh, problemin saiklerinden biri köylerdeki şiddetli nüfus artışı ise diğeri de mahallî yatırımların kifayetsizliğidir. Yatırımların arttırılması gayesine matuf bir devletçi politika nüfusun büyük şehirlerde toplanmasını ve yatırım fonlarının bu şehirlere mütekâsif bir surette tahsisini merkezîleşmiş sanayiın bütün iktisadî faydaları ile bir arada mülâhaza edebilir. Bu takdirde mahallî şehirlerden büyük şehirlere müteveccih nüfus akımına seyirci kalınabilir. Fakat mesele sadece iktisadî değil aynı zamanda sosyolojik zaviyeden ele alındığı takdirde örf ve âdetlerle, davranışlarla ve temayüllerle ilgili bazı tereddüt sebepleri ile karşılaşmamız mukadderdir.

Gerçi tıpkı Taşlıtarlada olduğu gibi Belçikanın, Hollandanın «yeni kasabaları»nın da başlangıçta gecekondu semtleri olduğunu ve bu semtler halkının memleketlerinin medeniyet seviyesinin yükselmesinde büyük rolleri bulunduğunu belirten müellifler vardır². Fakat İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde toplanacak olan nüfusun aynı rolü ifa edebilmesi her halde pek zor olacaktır. Çünkü 19.cu asrın Avrupasına hâkim olan sosyal atmosfer zamanımızın Türkiyesinde müşahede edilenden çok farklı idi.

Bugünkü Türkiye yatırım heveslisi hususî sektör buhranı ile muzdarip olduğu gibi, devletin yatırım imkânları da mahduttur. Binaenaleyh gecekondu mahallelerinde son derece meşru sebeplerle toplanan bu bahtsız insanlar Belçika'nın, Hollanda'nın «yeni kasabaları» ni kalkındıran faal nüfusun oynadığı rolün aynı oynayacak iseler, bu, ancak mahallî şehirlerde devlet yatırımlarile ve peyder pey mümkün olabilecektir. Mahallî şehirlerin hepsindeki gecekondu mahalleleri nüfusunun aynı anda istihdam imkânlarına kavuşturulması mümkün olmadığına ve bu işin peyder pey başarılması

2) Prof. C. W. M. Hart, Şehre gelen köylüler: İstanbul gecekonducularının bazı özellikleri, Ekonomik ve sosyal etüdler konferansı, 4-24 Ağustos, 1963, II. Kitap.

gerektiğine göre bu şehirler arasında da öncelik hakkı tanınacak olanların seçilmesi lâzımdır.

İkliminin ziraate elverişsizliği sebebiyle halkı son derece fakir olup çok meşru sebeplerle devamlı surette şehre göç etmekte olan Erzurum bölgesi, Tortum şelâlesine sahip olmak gibi bir üstünlüğe de sahiptir.

Netice itibarile, Erzurumda toplanan nüfusun tevlit ettiği iktisadî mahzurların bu şehre yapılacak uygun sanayi yatırımları ile ifna edilmesinin ve hattâ avantaj haline inkılaâp ettirilmesinin mümkün ve zarurî olduğunu ifade edebiliriz. Uzun senelerden beri ihmal edilmiş olan bu serhat diyarının harpten harbe sürüklenmiş cefakâr insanları böyle bir alâkâya çoktan beri ve fazlasile hak kazanmış bulunuyorlar.